

JOONI EESTI RAHVUSLIKU KÕRGHARITLASKONNA KUJUNEMISEST 1870.–1880. AASTATEL

Väino SIRK

Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Rüütli 6, Tallinn EE-0001, Eesti

Esitanud P. Raudkivi

Toimetusse saabunud 6. juulil 1995, ümbertöötatult 29. septembril 1995, avaldamisele lubatud 7. novembril 1995

Eesti rahvusliku intelligentsi moodustumine algas järk-järgult 1850.–1860. aastatel. 1870. aastate algul oli eesti kõrgharitlasi mõnikümmend, neist vaid paarkümmend olid rahvuslikult aktiivsed. 1870. aastal pandi Tartus alus eesti üliõpilasingile, millest aja jooksul kujunes kultuurilisel ja rahvuspoliitiliselt tähtis Eesti Üliõpilaste Selts. Artiklis on iseloomustatud seltsi liikmeskonna sotsiaalset ja paikkondlikku päritolu, elukutsevalikut ja muid andmeid venestuseelsetel aastakümnetel. On näidatud, kui suure osa arvuliselt moodustasid kõrgharitlased ja üliõpilased eesti rahvuslikus haritlasorganisatsioonis, 1873. aastal asutatud Eesti Kirjameeste Seltsis. 1870.–1880. aastatel kasvas tunduvalt eesti soost teadlaste arv, ent vaid mõned neist osalesid eesti rahvuslikus liikumises ja eesti seltside tegevuses. On toodud andmeid rohkem kui 70 eesti kõrgharitlase kohta, kes elasid ja töötasid 1870. aastate lõpul. Selle andmestiku põhjal tehtud kokkuvõtted peaksid üldjoontes iseloomustama kogu tolleaegset eesti kõrgharitlaskonda (kokku vähemalt 100 inimest). Praegu teadaolevatest eesti kõrgharitlastest osales enamik ühel või teisel määral eesti rahvuslikus kultuurielus. 1880. aastatel jätkus eesti haritlaskonna kasv. Selle kümnendi lõpul võis eesti kõrgharitlasi olla vähemalt 170–180 (arvestamata üliõpilasi ja mittetäieliku kõrgharidusega inimesi). Suurenes kodumaale tööle jäänud intelligentide arv. 1870.–1880. aastatel hakkasid eesti kõrgharitlased ja üliõpilased kujunema juba omaette rahvakihiks, eesti ühiskonna orgaaniliseks osaks.

Haridusloolises kirjanduses varemgi kasutatud termini *kõrgharitlane* all mõeldakse käesolevas töös kõiki kõrghariduse saanud inimesi, mitte ainult haritlaskonna kõige silmapaistvamaid, teaduse, kirjanduse või kunsti alal juhtivaid tegelasi. Akadeemilise ülikoolihariduse omandanute kõrval on siin arvestatud ka rakenduskõrgkoolides õppinuid (insenere, loomaarste ja teisi).

Kõrgharitlaste osas on edaspidine järjeks 1995. aastal ilmunud artiklile, kus on käsitletud rahvusliku intelligentsi kujunemist 1850.–1860. aastatel, vaadeldes nii haritlaskonna eliiti kui ka keskastme haritlasi ja külakooliõpetajaid.¹ Töö põhiandmestik on suures osas saadud olulisematest eesti biograafilistest leksikonidest, eeskätt "Eesti biograafilisest leksikonist" ja selle täienduskõitest ning

¹ Sirk, V. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemise algus: 1850.–1860. aastad. – Rmt.: Jansen, E., Arukaevu, J. (toim.). Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Tartu–Tallinn, 1995, 75–96.

1965. aastal Rootsis trükitud Henno Lenderi koostatud Eesti Üliõpilaste Seltsi biograafilisest leksikonist.² Olulist teavet on andnud Läänemere kubermangude kõrgkoolide üliõpilaste publitseeritud nimekirjad (albumid).³ Andmeid on kogutud ka tolaeagsest ajakirjandusest, samuti aja- ja kultuuriloolisest kirjandusest.

Arhiivimaterjalidest on kasutatud Tartu Eesti Ajalooarhiivis (EAA) Tartu Eesti Üliõpilaste Seltsi fondi (f. 1767), kõigepealt seal säilitatavaid liikmete ja vilistlaste nimekirju alates 1870. aastast ja kroonikaraamatuid aastatest 1870–1891. Samas arhiivis leiduvad mahukas Tartu ülikooli fondis (f. 402) tuhanded õppejõudude ja üliõpilaste isiklikud toimikud 19. sajandist. Need sisaldavad andmeid üliõpilaste sünnikoha, sotsiaalse päritolu, ka eelhariduse ja muu osas. Üliõpilaste rahvuse kohta aga tollal kahjuks andmeid ei talletatud. Üliõpilaste rahvusliku koosseisu väljaselgitamine isiklike toimikute ja muu arhiivimaterjali põhjal on väga aega nõudev ja jääb vähemalt kõnesoleva ajajärgu osas paljuski problemaatiliseks. Seda nii linnadest kui ka maalt pärit üliõpilaste puhul. Käesoleva töö koostamisel on üliõpilaste isiklikke toimikuid kasutatud lisaandmete hankimiseks mõningate ülikooli lõpetanute kohta.

Eesti kõrgintelligentsi kujunemist 19. sajandil on tervikuna veel vähe uuritud. Teatavaks erandiks on vaid üliõpilaskonna ajalugu. Selles valdkonnas oli üks esimesi autoreid Voldemar Juhanson, kelle töö on pikemalt peatunud allpool.⁴ Tänapäeva uurija Priit Hänni on põhiallikana kasutanud Eesti Ajalooarhiivis Tartu ülikooli fondi (f. 402), samuti eesti üliõpilasseltside ja korporatsioonide fonde andmaks ülevaadet eesti üliõpilaskonnast Tartu ülikoolis venestusaja algusest kuni tsaarivõimu lõpuni.⁵ Autor ise leiab, et tema esitatud statistilisi andmeid ei saa pidada täpseks, need ei olevat maksimumsuurused, pigem miinimumsuurused.⁶

Küsimust ei lahenda ka "Tartu ülikooli ajaloo" 2. köide, kus venestuseelse ajajärgu osas antakse eesti üliõpilaste ligilähedane arv ning näidatakse eestlaste ning lätlaste arvu dünaamikat 19. sajandi kolmel viimasel aastakümnel.⁷

Käesoleva kirjutise eesmärk on anda ülevaade eeskätt eesti ühiskonnaga seotud, rahvuslikus kultuurielus osalenud ja oma erialal silmapaistnud eesti päritolu intelligentidest, sealhulgas üliõpilastest. Võimaluste piires on püütud iseloomustada tolaeagseid eesti kõrgharilasi ja üliõpilasi päritolu, õppimiskoha, eriala ja elukoha (Eestis või võõrsil) järgi. Probleemiks jääb, kui palju oli eesti rahva hulgast pärit kõrgharilasi üldse, ka saksastunud, venestunud, seni tundmatuks jäänud. See nõuab aga veel rohkesti aega ja tööd, sest uurimine peab siis jõudma kogu tolaeagse Eesti (ja Eestist pärit, kuid mujale asunud) intelligentsi osas iga selle esindajani.

² Eesti biograafiline leksikon, I–IV. Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised II. Tartu, 1926–1929; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised X. Tallinn; Tartu, 1940; **Lender, H.** (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905. Biograafilisi andmeid. New-York, 1965; täiendusi ja parandusi sellele väljaandele vt. **Lender, H.** (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1906–1918. Biograafilisi andmeid. Toronto, 1970, 99–102; samuti **Lender, H.** Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1918. Biograafilisi täiendusi. Stockholm, 1982.

³ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von **A. Hasselblatt** und Dr. **G. Otto**. Dorpat, 1889; **Вальдман И., Неготин Я.** Альбом имматрикулированных в Дерптском, ныне Юрьевском ветеринарном институте 1848–1898. Юрьев, 1898; Album Academicum des Polytechnicums zu Riga. Riga, 1912.

⁴ **Juhanson, V.** Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis ja Eesti Üliõpilaste Selts. – Rmt.: **Vasar, J.** (toim.). Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Seoses eesti üliõpilaskonna ajalooaga. Tartu, 1932, 89–122.

⁵ **Hänni, P.** Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis aastail 1889–1917. – Rmt.: Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XIV. Reaalteaduste arengust Tartu ülikoolis. Tartu, 1983, 28–85. Vt. ka **Hänni, P.** Täpsustus artikli "Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis aastail 1889–1917" kohta. – Rmt.: Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XVII. Reaalteaduste arengust ja sidemetest Tartu ülikoolis. Tartu, 1985, 173–174.

⁶ **Hänni, P.** Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 29.

⁷ **Siilivask, K.** (koost.). Tartu ülikooli ajalugu, II. 1798–1918. Tallinn, 1982, 134 (vastava osa autor **H. Palamets**).

Siinses artiklis lõpeb intelligentsi vaatlus 1889. aastaga. Seoses intensiivse venestuspoliitikaga on haridusloos 1880. aastate teist poolt või 1890. aastate hakatust arvatud uue ajajärgu alguseks. Ka kõrgintelligentsi õppimis- ja töötingimused muutusid sajandi viimasel kümnendil oluliselt ja vajavad juba iseisvat käsitlust.

1. EESTI KÕRGINTELLIGENTS 1870. AASTATE ALGUL JA EESTI SOOST TEADLASED

Kõrgema haridusega eestlasi, kes 1850.–1860. aastatel osalesid aktiivsemalt eesti kultuurielus ja algavas rahvuslikus liikumises, oli kõigest 15–20.⁸ Eesti kõrgharitlaste suurimaks koondumiskohaks oli Peterburi. Tartus töötas 1860. aastatel küll eestlastest (ja osaliselt eesti päritolu) kõrgharitlasi, ent rahvuskultuuri silmapaistvaid edendajaid enne kümnendi lõppu nende hulgas siiski ei olnud. Samas kujunes 1860. aastate teisel poolel Tartu tänu Johann Voldemar Jannseni Eesti Postimehele ja Vanemuise seltsile eesti rahvusliku liikumise põhikeskuseks. Sellel oli oma mõju eesti üliõpilastele, kelle arv nüüd Tartus võrreldes 1850. aastatega mõnevõrra suurenes. Rahva majanduslik, kultuuriline ja sotsiaalne areng koos rahvusliku ärkamisega murdis Eestis sügavalt juurdunud arusaama, et kõrgharidusega inimene on sakslane, harva ka saksastunud, oma päritolu salgav põlisrahva esindaja.

1860. aastate lõpul, 1870. aastate algul jõudis eesti intelligentsi areng olulise pöördepunktini – ühise, organiseeritud tegevuse staadiumi. Eesti kõrgharitlaste hulgas oli nüüd juba mitme põlvkonna esindajaid. Vanematest eesti soost haritlastest elasid veel pedagoog Johann Jakob Frommhold Nocks, arstid Philipp Karell, Theodor Mühlenthal ja Theodor Theol, museoloog ja kirjamees Friedrich Nikolai Russow, insener Friedrich Russow, pastor ja kirjamees Christian Friedrich Janter. Tegevust jätkasid ka kirikutegelane Johann Friedrich Cornelius Laaland, arstid Gustav Reinhold Hirsch ja August Julius Ferchmin. Loomisvõimeline ja ühiskondlikult aktiivne oli Friedrich Reinhold Kreutzwald, samuti kunstnik Johann Köler. Nii elas 1870. aastate algul (ja osalt tegutses aktiivselt) veel vähemalt 12 juba 1850. aastatel ja varem esile kerkinud eestlasest kõrgharitlast.

1860. aastatest liandusid mõned nooremad eesti haritlased, nagu teoloogid Jakob Hurt ja Wilhelm Gottfried Eisenschmidt, arstid Friedrich Enghoff ja Paul Blumberg, pedagoogid Cornelius Treffner ja Carl Hohlfeld. Napi juurdekasvu tagapõhjaks oli eestlaste väike arv Tartu ülikoolis 1850. ja veel 1860. aastatelgi. Nii jõudis 1870. aastatesse vanema ja keskmise põlvkonna kõrgharitlaste väike rühm, kuhu võib arvata paarkümmend tuntud ja aktiivset haritlast. Eesti päritoluga kõrgharitlasi oli kindlasti rohkem. Ent eestlaste eristamine tollasest üldilmelt baltisaksa haritlaskonnast on ikka mõnevõrra tinglik ja vaieldav.

Intelligentsi lavviku on vanadel kultuurirahvastel moodustanud kõrgharidusega teadlased ja kunstniimesed. Eestlastel kui talupojaseisusest tõusval rahvusl kujunes eliit hiljem ja aegamööda. Kuid kõnesolevast ajajärgust võib nimetada juba mitmeid haritlasi, kes tegid kutselist teadustööd või õpetasid kõrgkoolis.

Mõnedki eesti päritoluga noored haritlased on 1870. aastatel alustanud või jätkanud eelmise kümnendi lõpul alguse saanud teaduslikku karjääri. Kirjamehest pastori Karl Johannes Masingu poeg Gotthilf Leonhard Masing (1845–1936) õppis Tartu ja Leipzigi ülikoolis (lõpetas 1875) ning oli tuntud keeleteadlasena ja Tartu ülikooli slaavi keelte professorina.

⁸ Vt. lähemalt: Sirk, V. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemise algus, 77–84.

Teisedki noored eesti päritolu teadlased olid sageli haritud ja heal järjel perekondadest. Nii sai sõjaväeinsener F. Russowi poeg Edmund Russow (1841–1897) silmapaistvaks botaanikuks. 1874. aastal valiti ta ühe esimese eesti päritolu teadlasena Tartu ülikooli korraliseks professoriks. Teadustööd tegi ka tema noorem vend Valerian Carl Michael Russow (1842–1879), kes oli konservaator Tartu ülikoolis ja hiljem Peterburi Teaduste Akadeemias. Vendi Russoweid on varem peetud baltisakslasteks. Arvestades nende eesti päritolu on tänapäeva uurija nad põhjendatult arvanud eesti teadlaste hulka.⁹ Väandra klaasivabriku meistri poeg Emil Woldemar Rosenberg (1842–1925) õppis Tartus arstiteadust ja määrati 1876. aastal erakorraliseks, järgmisel aastal korraliseks professoriks embrüoloogia, histoloogia ja võrdleva anatoomia alal. 1888. aastal asus ta anatoomiaprofessoriks Utrechti.¹⁰ Osteoloog Aleksander Rosenberg oli eelmise vend. Ta töötas 1868. aastast Tartu Veterinaariakoolis adjunktina ja sai hiljem zootoomia ja füsioloogia professoriks. Ema poolt eestlane oli Woldemar Gutmann (1851–1933), kes tegutses Tartu Veterinaariakoolis assistendina, dotsendina ja 1891. aastast professorina. Eestlaseks on peetud ka professor Johann Ernst Oswald Schmiedebergi (1838–1921), tuntud farmakoloogi.¹¹ Tema töötas juba aastast 1868 Tartu ülikoolis dotsendina ja oli aastail 1871–1872 korraline professor.

Mainitud teadlased töötasid saksakeelses keskkonnas. Neil ei olnud kuigi palju sidemeid eesti rahvusliku eluga. Teadlaste võrdumine oma rahvusest oli suur kaotus eesti kultuurile. Siiski töötasid G. L. Masing ja W. Gutmann hiljem veel eesti rahvusliku ülikooli õppejõududena.

Tihedamalt olid sel ajal eesti eluga seotud vaid kaks eestlasest teadlast. Konstantin Blumberg (1850–1897) õppis Tartu Veterinaariakoolis ja sai 1886. aastal Kaasani Veterinaaria Instituudi korraliseks professoriks.¹² Ta tundis suurt huvi eesti põllumeeste seltside vastu ja avaldas 1887. aastal eesti keeles brošüüri "Eesti hobune" (64 lk.). K. Blumbergi võib juba pidada rahvusliku teadlaskonna varajaseks esindajaks Mihkel Veske kõrval.

Paistust pärit Johann Mielberg (1841–1894) oli koolmeistri poeg. Ta õppis Tartu ülikoolis matemaatikat (1863–1870) ja oli hiljem meteoroloogia observatooriumi juhataja. 1860. aastatel võttis ta Tartus osa rahvuslikust liikumisest. Siirdunud tööle võõrsile, läks ta eesti kultuurile kaduma. Siiski võib J. Mielbergi pidada esimeseks eesti rahvusest täppisteadlaseks, kes vähemalt nooruses eesti elus agaralt osales.

Viljakas usuteadlane oli Reinhold Seeberg (1859–1935), päritolult eestlane, kes aga täielikult saksastus. Ta lõpetas Tartu ülikooli 1882 ja oli samas dotsent. 1889. aastal kutsuti ta Erlangeni ülikooli.

Tartust pärit Carl Holzmann õppis samas veterinaaria instituudis, kus sai 1878. aastal magistrakraadi. Hiljem omandas ta Kaasani ülikoolis arstikutse ja töötas 1885. aastast Kaasani Veterinaaria Instituudi dotsendina ning 1889. aastast ülemääralise professorina. C. Holzmann oli Eesti Kirjameeste Seltsi liige.

Esimese eestlaste hulgast võrsunud diplomaadi ja rahvusvahelise elu tegeblasena jäi Friedrich von Martens (1845–1909) eesti kultuurile kaugeks.

Eesti soost teadlased olid 1870. aastatel ja 1880. aastatelgi valdavalt alles noored. Arvestades eesti kõrgharitudlaste arvu, oli teadlasi nende hulgas isegi üllatavalt palju. Põhjuseks oli eelkõige Tartu kujunemine tugevaks teaduskeskuseks. See avaldas mõju kõigi Baltimaade rahvaste vaimsele elule.

⁹ **Martinson, K.** Teadustegevuse institutsionaliseerumine Eestis XVII sajandist 1917. aastani. Tallinn, 1988, 143. E. Russowi poeg Wolfgang Russow (1868–1938) oli aastail 1919–1932 Tallinna merekooli juhataja. Ta oli Eesti kodanik, kuid pidas end rahvuselt sakslaseks (Eesti Riigiarhiiv, f. 1108, n. 4, s. 305, l. 162). Eesti Meremuuseumi andmetel töötasid aga W. Russowi pojad pärast Teist maailmasõda Eestis.

¹⁰ Eesti Arst, 1926, 1, 39.

¹¹ **Põldmäe, R.** Noor Jakob Hurt. Tallinn, 1988, 61. Sündinud oli Schmiedeberg aga Kuramaal, nagu osutavad andmed tema isiklikus toimikus (EAA, f. 402, n. 2, s. 22 064, l. 17).

¹² K. Blumbergi vend olevat olnud Kaasani Veterinaaria Instituudi keemia õppejõud (Eesti Postimees, 1881, 30. sept.).

2. EESTI ÜLIÕPILASTEST TARTU ÜLIKOO LIS

1870. aasta varakevadel, vana kalendri järgi 26. märtsil, kui möödus 51 aastat Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamisest, toimus Tartus esimene Kalevi-poja õhtu. See sündmus näitas, et eesti rahvuslik liikumine oli jõudnud ülikooli künnisele. Ürituse peaorganiseerija oli keele- ja usuteaduse üliõpilane (1869–1874) Andreas Kurrikoff (1848–1904). Ringi kuulusid veel arstiteaduse üliõpilane Heinrich Rosenthal (1846–1916), usuteaduse üliõpilane Hugo Treffner (1845–1912), farmaatsiat õppiv Martin Wühner (1845–1923) ja juurat õppiv Gustav Treffner (1848–1907), H. Treffneri vend. Ringi töös osales ideede andjana J. Hurt, samuti pastor W. Eischenschmidt ja J. V. Jannsen.

Eelduseks eesti üliõpilasühenduse arengule oli asjaolu, et eesti üliõpilaste arv Tartus suurenes järk-järgult, nagu on näidanud juba V. Juhanson.¹³ Viimane lähtus rahvuse määramisel eeskätt osavõtust Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) tööst ja üliõpilase eestipärasest nimest. Nii saadud umbkaudsete andmete järgi kõikus eesti üliõpilaste arv ülikoolis 1870. aastatel kahest (1870) kuni 14-ni (1879), 1880. aastatel viiest (1880) kuni 27-ni (1888).

Seevastu P. Hännil on rahvuse kindlakstegemisel olulisema tunnusena "aluseks võetud üliõpilase isa või ema kuulumine eesti rahvusse, arvestamata seda, millisesse rahvusse kuuluvaks ta end ise pidas".¹⁴ 19. sajandi lõpukümnendite osas ei anna niisugune lähenemiski, ehkki see on väga vajalik ja arvestamisväärne, siiski lõplikke ja kindlaid tulemusi. Paljud üliõpilased ei määratlenud sel ajal end vanemate rahvuse järgi. Nad olid valmis mõnema vaid oma eesti päritolu: nende vanemad olid eestlased, nemad aga enäm mitte. Käsitöö, äri ja muudel aladel edasi jõudnud eestlaste pojad arvasid mõnikord, et nende isad olid küll eestlased, kuid on nüüd end "üles töötanud".¹⁵

P. Hänni järgi oli 1889. aastal ülikoolis 136 eesti üliõpilast (arstiteaduskonnas 48, õigusteaduskonnas 14, füüsika-matemaatikateaduskonnas 19, ajaloo-keeleteaduskonnas 17, usuteaduskonnas 22 ja rohuteaduse alal 19).¹⁶ Ka "Tartu ülikooli ajaloo" on märgitud, et eesti üliõpilaste arv võis ülikoolis 1890. aastal ulatuda juba üle 100 (1885. aastal 50 ringis 1875. aastal 25–30).¹⁷

Samas on tähelepanuväärne Matthias Johann Eiseni meenutus vanas eas, et 1880. aastal ei olnud eesti üliõpilaste arv Tartus üle kahekümne.¹⁸ Võib-olla pidas M. J. Eisen silmas vaid neid, kes oma eesti päritolu ei varjanud. See arv ületab V. Juhansonil esitatud üliõpilaste arvu (5) neljakordselt. On huvitav, et P. Hänni pakutud eesti üliõpilaste arv kümnenäi lõpul (136) ületab V. Juhansonil töös leiduva arvu (26) umbes viiekordselt. Võib oletada, et end eestlaseks tunnistasvaid ja eesti eluga seotud üliõpilasi oli rohkem, kui näitab V. Juhanson, ja vähemalt 1880. aastate lõpul mõnevõrra vähem, kui pakub P. Hänni.

Ehkki V. Juhansonil esitatud andmed on ebatäielikud, peegeldavad need siiski eesti üliõpilaskonna arengutendentse. Nende järgi oli 1860. aastatel eesti üliõpilaste koguarv (iga-aastaste üliõpilaste arvude summa) 17, 1870. aastatel aga ligi neli korda suurem – 65 – ja 1880. aastatel – 135.¹⁹ 1880. aastate algupoolel ei

¹³ Juhanson, V. Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 98.

¹⁴ Hänni, P. Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 29.

¹⁵ Köpp, J. Mälestuste radadel, 2. Tartus 1896–1906. Tallinn, 1991, 72.

¹⁶ Hänni, P. Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 29, 35. Liites kokku P. Hänni poolt antud eesti üliõpilaste arvu teaduskondades, ei saa koguarvuks siiski mitte 136, vaid 139.

¹⁷ Siilivask, K. (koost.). Tartu ülikooli ajalugu, II, 134. Oskar Kallas arvas koguni, et 1880. ja 1890. aastate vahetusel õppis Tartu ülikoolis 200 eesti soost noormeest (Juhanson, V. Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 110).

¹⁸ Eisen, M. J. Isiklikke mälestusi soome-eesti kultuurilistest kokkupuutumistest 50 aasta eest ja neile järgneval ajal. – Eesti Kirjandus, 1931, 3, 171.

¹⁹ Juhanson, V. Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 98–99.

olnud eesti üliõpilasi oluliselt rohkem kui 1870. aastate teisel poolel, just kümnendi viimastel aastatel oli aga eesti üliõpilaskond tublisti kasvanud (1888 – 27, 1889 – 26).²⁰

V. Juhanson andmetel on võimalik jälgida eesti üliõpilaste jaotumust teaduskonniti (tab. 1). Kui 1870. aastatel õppis kõige enam eesti üliõpilasi usuteaduskonnas (35,4%), siis 1880. aastatel oli eelistatuim arstiteaduskond (34,1%). Seda tendentsi kinnitavad ka eespool toodud P. Hänni andmed 1889. aasta kohta. Üliõpilaste paikkondlikus päritolus on muutusi vähe: 1870. aastatel oli Liivimaalt pärit 84,6% eesti üliõpilastest, 1880. aastatel koguni 86,7%. Samal ajal on Põhja-Eestist pärit üliõpilaste arv siiski kasvanud (1870. aastatel 7 üliõpilast, 1880. aastatel 15 üliõpilast).

Ent eesti üliõpilaste arvust tähtsam oli asjaolu, et üha rohkem tuli ülikooli neid, kes tihkasid eestlastena koos käia. See pani aluse Kalevipoja õhtutest aja jooksul välja kasvanud mitteametlikule ühendusele. 1881. aastal võeti nõuks kujundada viimane korporatsiooniks Vironia. Katse aga nurjus saksa korporatsioonide ja saksa seltskonna vastuseisu tõttu. Juba 1883. aastal õnnestus saada ülikooli rektorilt kinnitus Eesti Üliõpilaste Seltsile (*Verein studierender Esten*) kui teaduslikule koondisele.²¹ Siitpeale seostus eesti rahvuslik elu Tartu ülikooliga juba hoopis tihedamalt. EÜS-i (ja sellele eelnenud ühenduste) liikmeskonda 1870.–1880. aastatel on järgnevas vaadeldud juba nimetatud H. Lenderi biograafilise töö andmetel.²²

1870. aastatel on seltsi astunud 48 üliõpilast. Sealhulgas viis üliõpilast, kes olid ülikoolis juba 1860. aastatel, kuid lõpetasid (lahkusid ülikoolist) 1870. aastatel. Sellesse rühma võib arvata ka 1870. aastal ülikooli lõpetanud matemaatiku J. Mielbergi, kes EÜS-i astus vilistlasena küll alles 1883. aastal. Neist 49 haritlastest oli Eestimaa kubermangust pärit kaheksa, s. o. 16% (Harjumaalt kolm, Järvamaalt üks, Virumaalt kolm ja Läänemaalt üks). Liivimaa Eesti osast oli tulnud 40 üliõpilast: Viljandimaalt 13, Tartumaalt neli, Võrumaalt seitse, Pärnumaalt neli, Saaremaalt kaks. Tartu linnast oli pärit neli ja Pärnust kuus üliõpilast. Mujalt (Viiburist) oli üks seltsi liige. On iseloomulik, et Tallinnast ei olnud ühtegi EÜS-i liiget, küll aga Pärnust, kus oli sündinud veidi enamigi rahvusmeelseid üliõpilasi kui Tartus. Seltsi koondunuid oli kõigist Eesti maakondadest, ka mahajäänudatest, kuid vaid kahest Eesti linnast – Pärnust ja Tartust.

1870. aastatel liitus eesti üliõpilaste rühmaga ilmselt märkimisväärne osa end eestlasteks pidavatest üliõpilastest. V. Juhanson kirjutises leiduva tabeli järgi oli seltsis olevate eesti üliõpilaste ja sellega mitteühinenud eesti üliõpilaste suhe umbes 2,6:1 (47 üliõpilast astus seltsi, 18 jäi sellest eemale). Samas aga arvas autor, et eemalejäänute arv, mida täpsemalt ei ole võimalik kindlaks teha, oli suurem organiseerunute omast.²³

Lõuna-Eestist pärinevate EÜS-i liikmete suurim rühmitus oli 1870. aastatel pärit taludest – 15 (tab. 2). Nad moodustasid 38% Liivimaalt tulnud seltsi liikmete üldarvust. Eestimaal sündinute hulgas ei olnud seevastu ühtki talupidaja, ka mitte köstri poega. Lõuna-Eestis oli rahvusliku kõrgintelligentsi peamiseks kasvupinnaks saamas küla, talupere. Põhja-Eestis ei olnud see suur kultuurilis-sotsiaalne murrang veel toimunud.

²⁰ 1880. aastate lõpuks saavutatud arvulist taset ei ületanud eesti üliõpilaskond oluliselt ka 1890. aastatel. Seda kinnitavad nii V. Juhanson kui ka P. Hänni uurimistulemused. Mõlemad näitavad, et 1890. aastate jooksul hakkas eesti üliõpilaste arv isegi mõnevõrra langema. Mis võis olla selle põhjuseks ajal, kui talupojaseisusest keskkooliõpilaste arv Eestis kasvas? Üks põhjusi võis olla see, et pärast keskhariduse üleviimist vene õppekeelele hakkas senisest rohkem keskkoolilõpetanud siirduma Venemaa kõrgkoolidesse.

²¹ Rosenthal, H. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Reval, 1912, 122–125.

²² Lender, H. (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905.

²³ Juhanson, V. Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 99–100.

Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis 1870. ja 1880. aastatel (sulgudes protsentides)*

Ajavahemik	Arv	Organiseeritus		Teaduskond							Päritolu		
		EÜS-i liikmeid	Teisi	Usu-teaduskond	Arsti-teaduskond	Õigus-teaduskond	Ajaloo-keele-teaduskond	Füüsika-matemaatika-teaduskond	Rohu-teaduse õppijaid	Mitmes teaduskonnas õppinuid	Liivimaalt	Eestimaalt	Mujalt
1870–1879	65 (100)	47 (72,3)	18 (27,7)	23 (35,4)	13 (20,0)	5 (7,7)	6 (9,2)	3 (4,6)	10 (15,4)	5 (7,7)	55 (84,6)	7 (10,8)	3 (4,6)
1880–1889	135 (100)	80 (59,3)	55 (40,7)	33 (24,4)	46 (34,1)	12 (8,9)	19 (14,1)	12 (8,9)	11 (8,1)	2 (1,5)	117 (86,7)	15 (11,1)	3 (2,2)
Kokku	200 (100)	127 (63,5)	73 (36,5)	56 (28,0)	59 (29,5)	17 (8,5)	25 (12,5)	15 (7,5)	21 (10,5)	7 (3,5)	172 (86,0)	22 (11,0)	6 (3,0)

* Koostatud V. Juhanson'i andmetel: Juhanson, V. Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 98, 99.

1870. ja 1880. aastatel Tartu ülikoolis õppinud Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete sotsiaalne päritolu*

Isa amet	Lõuna- Eestist		Põhja-Eestist		Mujalt		Kokku	
	1870. aastad	1880. aastad	1870. aastad	1880. aastad	1870. aastad	1880. aastad	1870. aastad	1880. aastad
Kooliõpetaja	4	3	2	–	–	–	6	3
Rendikoha pidaja	4	5	–	–	–	–	4	5
Talupidaja	11	32	–	1	–	1	11	34
Mõisa ülemmetsavaht	1	–	–	–	–	–	1	–
Mõisavalitseja	–	–	1	–	–	–	1	–
Kõster	8	2	–	–	–	–	8	2
Mõlder	3	1	–	–	–	–	3	1
Kaupmees	1	3	–	–	1	–	2	3
Ehitusmeister	1	2	–	–	–	–	1	2
Käsitöölise	4	2	1	2	–	–	5	4
Kubjas	–	–	1	–	–	–	1	–
Mõisa aidamees	–	–	–	1	–	–	–	1
Mõisa metsavaht	–	–	–	1	–	–	–	1
Karjamõisa rentnik	–	1	–	1	–	–	–	2
Rentnik (linnas)	–	1	–	–	–	–	–	1
Päevatöölise	–	1	–	–	–	–	–	1
Kõrtsipidaja	–	3	–	–	–	–	–	3
Mõisarentnik	–	2	–	–	–	–	–	2
Karjamõisa omanik	–	1	–	–	–	–	–	1
Kalmistuvaht (linnas)	–	1	–	–	–	–	–	1
Karjane (mõisas)	–	2	–	–	–	–	–	2
Voorimees	–	1	–	–	–	–	–	1
Masinist (mõisas)	–	1	–	–	–	–	–	1
Tööde ülevaataja	–	1	–	–	–	–	–	1
Ei ole teada	3	–	3	–	–	–	6	–
Kokku	40	65	8	6	1	1	49	72

* Koostatud raamatute järgi: **Lender, H.** (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts. 1870–1905; **Lender, H.** (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1906–1918, 99–102.

Ligikaudu pool seltsi liikmeskonnast õppis 1870. aastatel usuteadust (23, s. o. 47%; tab. 3). Seega oli usuteaduse üliõpilasi seltsis suhteliselt arvukamaltki kui kogu tolleaegses Tartu eesti üliõpilaskonnas (vrd. tab. 1). Ilmselt astus seltsi rohkem neid üliõpilasi, kelle tulevane elukutse oli tihedasti seotud eesti talurahvaga. Umbes viiendik seltsi liikmeid õppis arstiteadust. See vastab V. Juhanson poolt kõigi eesti üliõpilaste kohta esitatud andmetele (vt. tab. 1). Teisi erialasid õpiti tunduvalt vähem.

Eesti üliõpilaste–seltsi liikmete eelnev hariduskäik jääb täielike andmete puudusel baselgeks. Eestimaalt tulnutest ei olnud teadaolevalt ükski õppinud valla- või kihelkonnakoolis. Liivimaalt pärit eesti noortest oli seevastu seitse alustanud kooliteed talurahvakoolis. See näitab, et eesti haritlase haridustee valla- või kihelkonnakoolist ülikooli lõpetamiseni, mis 1850.–1860. aastatel oli alles väga haruldane, oli 1870. aastatel vähemalt Lõuna-Eesti osas juba üsna tavaline.

Tartu ülikoolis 1870. ja 1880. aastatel õppinud Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeid erialati*

Teadusharu	Lõuna-Eestist		Põhja-Eestist		Mujalt		Kokku	
	1870. aastad	1880. aastad	1870. aastad	1880. aastad	1870. aastad	1880. aastad	1870. aastad	1880. aastad
	Arstiteadus	8	20	1	1	-	1	9
Usuteadus	18	23	4	-	1	-	23	23
Filoloogia	4	5	-	3	-	-	4	8
Farmaatsia	3	3	3	1	-	-	6	4
Õigusteadus	3	6	-	1	-	-	3	7
Matemaatika ja füüsika	1	4	-	-	-	-	1	4
Keemia	-	2	-	-	-	-	-	2
Politiiline ökonomia	-	1	-	-	-	-	-	1
Ajalugu	-	1	-	-	-	-	-	1
Muu	1	-	-	-	-	-	1	-
Kokku	38	65	8	6	1	1	47**	72

* Koostatud raamatu järgi: Lender, H. (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905.

** Kaht üliõpilast, kes vahetasid teaduskonda ja ei lõpetanud ülikooli, ei ole tabelis arvesse võetud.

Ülikooli lõpetanuid oli 1870. aastatel EÜS-i liikmete hulgas 15: Carl Beckmann (farm.), Heinrich (Harry) Voldemar Amandus Jannsen (filos.), Michael Jürmann (Jürman, teol.), Johannes Kerg (teol.), Johannes Kressmann (farm.), Andreas Kurrikoff (teol.), Martin Lipp (teol.), Johann Mielberg (mat.), Karl Eduard Pielberg (teol.), Julius Reika (farm.), Carl Martin Paul Rosenthal (jur.), Ferdinand Heinrich Samuel Rosenthal (arst.), Adolf Wilhelm Marcellin Sachsendahl (arst.), Gustav Bernhard Gottlob Treffner (jur.) ja Julius Burchard Wichmann (jur.). Loetletutest on kaheksa (53%) jäänud ülikooli järel kodumaale, seitse on läinud võõrsile.²⁴ Seejuures on tähelepanuväärne, et kodumaale jäänute hulgas oli mitu pastorit: M. Jürmann, J. Kerg, A. Kurrikoff, K. Pielberg ja M. Lipp.

Neist 15 haritlasest ei ole eesti kultuuriloos eriti hästi tuntud tegelaseks saanud õieti ükski. Neli on tuntud tegelased: H. Jannsen, A. Kurrikoff, M. Lipp ja H. Rosenthal. Üsna vähe tuntud on kolm: M. Jürmann, J. Kerg ja J. Mielberg. On üllatav, et üliõpilaspõlves oma eestimeelsust ilmutanutest ligi pool hiljem eesti kultuurielust eemale jäi. Mitmed kõrgharitlased lahkusid kodumaalt ja siiajäänudki ei olnud oma ameti poolest tihti rahvaga seotud.

Tublisti rohkem (21) oli neid EÜS-i liikmeid, kes astusid ülikooli 1870. aastatel, kuid lõpetasid kõrgkooli hiljem (alates 1880. aastast). Need olid: Jaan Bergmann (teol.), Friedrich Wilhelm Ederberg (teol.), Matthias Johann Eisen (teol.), Leonhard Karl Wilhelm Hesse (teol.), Eugen Friedrich Reinhold Jannsen (arst.), Julius Herman Johanson (teol.), Rudolf Gottfried Kallas (teol.), Georg Koik (teol.), Carl August Kroon (arst.), Johan Adolf Laurentz (arst.), Aleksander Mohrfeldt (Mäevälja, teol.), Gottlieb Peter Alexander Mõttus (gümn. õp.)²⁵, Paul Nass (farm.), Heinrich (Vladimir) Raska (preester)²⁶, Carl Alexander Nikolai Reichardt (arst.), Peeter Tannebaum (arst.), August Julius Tiedemann (teol.), Eduard Treffner (farm.), Hugo Hermann Fürchtegott Treffner (teol.), Alfred Leberecht Michael Sperrlingk (arst.) ja Burchard Leonhard Victor Sperrlingk (teol.).²⁷

Silmapaistvaim loetletete hulgast on hilisem teadlane M. J. Eisen. Kirjameestena omavad tähtsust J. Bergmann ja F. Ederberg. Kultuuriloos on hästi tuntud H. Treffner, ka A. Mohrfeldt jt.

Kõnesolevast 21 haritlasest on vähemalt 11 (52%) jäänud pärast kõrgkooli lõpetamist tööle Eestisse, 10 on asunud võõrsile. Muidugi on viimastest mitmed hiljem kodumaale tagasi tulnud, nagu mõni algul Eestisse jäänud on peagi võõrsile siirdunud. Võõrsilt kodumaale tagasipöördumine, üldse kõrgharitlaste suurem liikuvus on kõnesoleval ajal samuti uueks jooneks.

1880. aastatel ülikooli astunud üliõpilastest võeti H. Lenderi koostatud biograafilise leksikoni järgi 72 EÜS-i liikmeks.²⁸ Neist oli Põhja-Eestist pärit 6, s. o. 8% (üks Narvast, üks Paidest, kolm Virumaa kihelkondadest ja üks Hiiu- maalt Käina kihelkonnast). Põhjaeestlaste osakaal oli eelmise kümnendiga võrreldes vähenenud. Lõuna-Eestist oli 1880. aastatel 65 üliõpilast. Ühe üliõpilase (Carl Kanepi) vanematekodu oli Lätis.

²⁴ 1850.–1860. aastatel võis kõrgharidusega eestlastest (teadaolevalt umbes 30) ligi 40% jääda Eestisse, ülejäänud siirdusid peamiselt Venemaale.

²⁵ G. P. A. Mõttus õppis Tartus neli aastat, seejärel veel Peterburi Ajaloo-Keeleteaduse Instituudis.

²⁶ H. Raska õppis Tartus 1877–1886, kuid lõpetas Peterburi Vaimuliku Akadeemia.

²⁷ Fernando Carl Woldemar Buschmann (teol.) lõpetas 1891. aastal, Adam Horn (teol.) õppis H. Lenderi järgi ülikoolis 1876–1891 ja suri 1905. aastal Kubanimaal.

²⁸ H. Lenderil ei olnud võimalik kasutada EÜS-i käsikirjalist arhiivi, seetõttu ei kajasta tema raamat kõiki seltsi töös osalenud üliõpilasi. Tartus Eesti Ajalooarhiivis Eesti Üliõpilaste Seltsi fondis (nr. 1767) säilitatavad osavõtnute nimekirjad (s. 282) ja kroonikaramatute nimeloendid (s. 93, 94) sisaldavad veel vähemalt 13 1870.–1880. aastail seltsis osalenud üliõpilase nimesid. Nende sotsiaalne päritolu ja eelharidus ei ole praegu teada. Siiski kajastab H. Lender, kes on välja selgitanud kõnesolevast perioodist 121 üliõpilast, EÜS-i liikmeskonda võrdlemisi täielikult, mis lubab tema andmestiku alusel kokkuvõtteid teha. Tegelikult aga osales 1870.–1880. aastatel EÜS-i töös vähemalt 134 üliõpilast.

Kõige rohkem EÜS-i liikmetest üliõpilasi andsid Tartumaa ja Viljandimaa, kumbki 20 (tab. 4). Võrreldes 1870. aastatega on Lõuna-Eestist pärit üliõpilaste arv kasvanud 40-lt 65-le. Tõusu põhjustas seltsi liikmetest üliõpilaste arvu suurenemine just 1880. aastate lõpul. Kui aastail 1880–1884 oli immatrikuleeritud 22 seltsi liiget, siis kümnendi teisel poolel (1885–1889) oli sisseastunuid 50. Eriti palju oli immatrikuleeritud 1887. aastal. See vastab ka V. Juhanson andmetele.²⁹

Tabel 4

EÜS-i kuulunud Lõuna-Eestist tulnud üliõpilaste paikkondlik päritolu
1870. ja 1880. aastatel*

Maakond, linn	Üliõpilaste arv 1870. aastatel	Üliõpilaste arv 1880. aastatel
Tartumaa	4	20
Võrumaa	7	3
Viljandimaa	13	20
Pärnumaa	4	12
Saaremaa	2	1
Kokku maalt	30	56
Tartu	4	6
Valga	—	—
Pärnu	6	1
Viljandi	—	—
Võru	—	—
Kuressaare	—	1
Kokku linnadest	10	8
Ühtekokku	40	64**

* Koostatud raamatu järgi: **Lender, H.** (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905.

** 65 koos Johan Orrawaga, kes oli sündinud tollal Lugaži kihelkonda kuulunud Paju vallas.

EÜS-i liikmete hulgas kasvas 1880. aastatel eelmise kümnendiga võrreldes kõige enam Tartumaalt pärinevate üliõpilaste arv, ka Viljandimaalt oli suurenenud olnud peaaegu kahekordne (13-lt 20-le), Pärnumaalt kolmekordne. Võrumaalt ja Saaremaalt tuli aga üliõpilasi 1880. aastatel isegi vähem kui eelmisel kümnendil. Veidi kasvas Tartust pärit üliõpilaste arv, Pärnust pärit seltsi liikmete arv aga vähenes 1880. aastatel järsult. Valgast, Viljandist ja Võrust ei olnud aga kogu vaadeldaval ajajärgul ühtegi EÜS-i astunud üliõpilast.

Lõuna-Eesti taludest pärit EÜS-i astunud üliõpilaste arv suurenes 1880. aastatel võrreldes 1870. aastatega enam kui kaks korda (15-lt 37-le, vt. tab. 2) ehk 38%-lt 57%-ni kõigist Lõuna-Eestist pärit EÜS-i liikmetest. Eestimaa kuberman-gust on 1880. aastatel teada vaid üks talupidaja poeg – Friedrich Bollmann Käina kihelkonnast Kassarist. Võrreldes 1870. aastatega vähenes järgmisel kümnendil kõbrite ja kooliõpetajate poegade arv.

²⁹ **Juhanson, V.** Esimesed eesti üliõpilased Tartu ülikoolis, 99.

Nagu 1870. aastatel, nii astus ka järgmisel kümnendil EÜS-i kõige enam üliõpilasi usuteaduskonnast (tab. 3). V. Juhanson'i järgi oli aga kogu ülikooli eestlaskonnas 1880. aastatel kõige enam arstiteaduse õppijaid (tab. 1). Siiski on 1880. aastatel ka EÜS-i liikmete hulgas arstiteadust õppivate noorte arv järsult tõusnud. Mõnevõrra rohkem on 1880. aastatel EÜS-i astunud õppinud ka filoloogiat ja matemaatikat-füüsikat, vähem farmaatsiat.³⁰

Aastail 1880–1889 ülikooli astunud 72-st EÜS-i liikmest lõpetas ülikooli 1880. aastatel (kuni 1889. aastani, viimane kaasa arvatud) 14 üliõpilast: Christoph Wilhelm Beermann (teol.), Rudolf Bergman (farm.), Peeter Hellat (arst.), Ernst Gottlieb Laurentz (arst.), Gustav Julius August Mõttus (filol.)³¹, Martin Ernst Pallop (arst.), Oskar Carl Johann Palsa (teol.), Gustav Punga (teol.), Villem Reiman (teol.), Johannes Rennit (teol.), Johannes Sarapik (farm.), Johannes Soll (farm.), Nikolai Sörd (arst.) ja Paul Undritz (teol.). Nende hulgas on silmapaistvaim V. Reiman (1861–1917), ühiskonnategelane ja ajalooürija. Tuntud on ka "Tervise õpetuse" autor P. Hellat jt. Loetletud 14 haritlasest kahe puhul ei ole töökoht teada. Ülejäänud 12-st on seitse (58%) jäänud Eestisse, teised asunud võõrsile.

Oli eesti üliõpilasi, kes EÜS-i ei kuulunud, kuid kel oli siiski huvi rahvusliku elu vastu. Nii oli aastail 1884–1890 arstiteadust õppinud Eduard Kengsep hiljem üks Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi asutajaid.³² Carl Cordts, kes õppis õigusteadust, võttis 1873. aastal näitlejana osa Karl August Hermann'i poolt Peterburis lavastatud näidendist. Aastail 1886–1890 õppis Tartus õigusteadust tulevane riigimees Jaan Poska, kes EÜS-i ei astunud. Seevastu õigusteadust ja majandust õppinud Alexander Palenberg (1855–1885) tegutses nii Eesti Üliõpilaste Seltsis kui ka Eesti Kirjameeste Seltsis (EKMS) ja Vanemuises. Ülikooli ta ei lõpetanud.

Kui J. Hurt 1888. aastal alustas suurt rahvaluule kogumise aktsiooni, ei jäänud sellest kõrvale ka eesti üliõpilased. Vastavalt J. Hurda poolt ajalehes Olevik avaldatud aruannetele saatsid 1888. aastal rahvaluulet Tartu üliõpilased Johann Jänes (arst.), Oskar Kallas (filol.) ja Michael Ostrow (arst.) ning Peterburis matemaatikat õppiv P. Birkenthal.³³ 1889. aastal olid J. Hurda kaastöölised Tartu üliõpilased Johann Arro, Johann Sitzka (hilisem ajaloolane Jaan Sitska), Johannes Einer ja W. ...

3. KÕRGHARITLASED 1870. AASTATEL, ERITI KÜMNENDI LÕPUL

1870. aastal juhtis Carl Robert Jakobson tähelepanu asjaolule, et noored eesti pastorid pidid võõrsile tööle minema, ehkki kodumaal tunti pastoritest puudust.³⁴ Nii tuli Tartus usuteadust õppinud Carl Treufeldil, kes oli 1870–1871 Peterburi Jaani kiriku abipastor, minna Volõõniasse ja Kaukaasiasse. Tihti said eestlased studiumi ajal kroonustipendiumi ja olid seetõttu kohustatud asumata tööle sisekuubermangudes.³⁵ Siberis töötas eestlasest pastor Johann Rossini. Saaremaalt pärit August Dollist kirjutas Eesti Postimees: "Õpp. Doll Kaukaasias, ehkki teda oleks väga tarvis kodumaal, on sealgi väljarännanud eestlaste ainus trööstija."³⁶

³⁰ Eesti Postimehe järgi oli 1881. aasta algupoolel Tartu ülikoolis "umbes 100 Eesti kännust võrsunud noort meest" (Eesti Postimees, 1881, 25. märtsil). Neist olevat õppinud kirikuõpetajaks umbes 30%, arstiks 36%, kooliõpetajaks ehk "klassilisteks philologideks" 13%, apteekriks 14%, advokaadiks 4%, loodusteadlaseks 3%. Eestlased olevat õppinud suhteliselt enam "pädagogilisi ja idealisi" teadusi kui teiste rahvaste esindajad. Kõigist üliõpilastest (kokku umbes 1150) olevat õppinud arstiks 40%, pastoriks 11% ja kooliõpetajaks kõigest 5%.

³¹ Läks Tartust Peterburi Ida-Instituuti, mille lõpetas tunguusi ja mongoli-burjaadi keelte alal.

³² Eesti Arst, 1926, 1, 39.

³³ Olevik, 1888, 19. sept.

³⁴ Eesti Postimees, 1870, 1. juuli.

³⁵ Rosenthal, H. Kulturbestrebungen, 87–88.

³⁶ Eesti Postimees, 1870, 1. juuli.

Conrad Raymond Freifeldt (1847–1923) oli pastor Peterburis ja sai 1891. aastal Peterburi konsistooriumi kindralsuperintendentiks. Üliõpilasena oli ta tegev olnud Vanemuise seltsis.

1870. aastatel välismaale õppima siirdunud eestlastest oli silmapaistvaim Karl August Hermann, kes õppis Tartus usuteadust 1875–1878, oli aktiivne tegelane eesti üliõpilasühenduses, lõpetas aga 1880. aastal Leipzigi ülikooli filoloogina.

Oli ka ülikooli lõpetanud, kes jäid Eestisse tööle, kuid end rahvusliku liikumisega ei sidunud. Nii oli Simuna köstri Wilhelm Normanni vennapoeg Paul Normann, kes õppis Tartus usuteadust aastail 1869–1874, pastor Valjalas ja Pühalepal.

1870. aastatel avalikku ellu astunud eesti kõrgharitlastest ei tõusnud eriti silmapaistvaid ühiskonnategelasi. See ajajärk oli nagu veelahe, millest ühele poole jäid varasemad, ärkamisaega kujundanud vaimse eliidi esindajad (F. R. Kreutzwald ja J. Hurt) ja teisele poole venestusajal uut rahvuslikku tõusu kandvad tegeled, nagu Villem Reiman ja Jaan Tõnisson (astus Tartu ülikooli 1889. aastal). K. A. Hermann osales agaralt kultuurielus juba 1870. aastatel, kuid temagi tegevuse kõrgaeg saabus 1880.–1890. aastatel.

Vähehaaval mitmekesisust kõrgharitlaste elukutseline koosseis. Laevainsener J. Seestrand oli C. R. Jakobsoni toetaja ja võttis osa Peterburi eestlaste seltsielust.³⁷ Meie oludes radikaalset mõttesuunda esindas ka jurist Hermann Jürgenson, kes oli aastail 1869–1877 õuekohtu advokaat Viljandis ja juhatas Koidu seltsi.

Apteegiasjandus oli 1870. aastatel veel kindlalt baltisakslaste käes. Üks esimesi eestlasest proviisoreid oli 1864. aastal Tartu ülikooli lõpetanud Alexander Linde.³⁸ Rahvusliku liikumise tegelane, silmapaistvalt agar Eesti Aleksandrikoolile raha kogumise organiseriija oli proviisor Ernst Carl Georg Jürvetson (1846–1882), kes õppis Tartus farmaatsiat 1869–1871 ja asutas apteegi Otepääl. 1870.–1880. aastatele on iseloomulik, et eesti kõrgharitlasi asus üha rohkem kodumaa väikelinnadesse, alevitesse ja kihelkonnakeskustesse. See oli uus aste eesti kõrgharitlaskonna arengus: hakkas kujunema otsekui maad kattev kõrgharitlaste võrk (pastorid, apteekrid, arstid jt.).

Tartus hakkas 1870. aastatel moodustuma eesti akadeemiline seltskond, mida iseloomustas väljakujunenud rahvustunne ja rahvuslikule elule pühendumine. Tartust siirdus ka Peterburi noori haritlasi, kes olid ülikooliaastail osa võtnud eesti üliõpilaste ühenduse tegevusest. Tallinnas oli silmapaistvaimaks eesti kõrgharitlaseks 1873. aastast alates arst Heinrich Rosenthal (1846–1916).

1870. aastatest alates hakkas Eesti pastorite hulka tulema end rahvusliku liikumisega sidunud eesti haritlasi, nagu W. Eisen Schmidt (1870) ja eriti J. Hurt (1872), aga ka A. Kurrikoff, M. Jürmann (1853–1932), J. Kerg (1848–1926) jt. J. Hurt väitis oma kõnes "Eesti päevaküsimused" 1874. aastal Valgas Liivimaa õpetajate sinodil julgelt, et eesti keel peab "aegamööda haritud eestlaste juures koduseks ning läbikäimise keeleks muutuma".³⁹ Talurahvaski hakkas väljendama soovi, et vabanenud kohale tuleks noor eesti pastor.

Eesti haritlaste üldarv oli juba kõnesoleval ajal põnev probleem. 1881. aastal kirjutati Eesti Postimehes, et "meilegi on umbes saja mehe nimed tutwad, kes Eestlased ja suur kooli õpetuse auusaste on lõpetanud".⁴⁰ Arvatavasti mõeldi sel ajal elavaid, mitte juba minevikku jäänud eesti haritlasi. Kasutades biograafilisi leksikone, ajaloo- ja ajakirjandust on järgnevas kokkuvõttes toodud aastal 1879 elanud eesti 75 kõrgharitlase nimed:

Amandus Adamson, kunstnik; Carl Beckmann, farmatseut; Constantin Blumberg, gümnaasiumiõpetaja; Paul Blumberg, arst; Johann Friedrich Dankmann,

³⁷ Jansen, E. Carl Robert Jakobsoni "Sakala". Tallinn, 1971, 129; Eesti Postimees, 1883, 28. sept.

³⁸ Gustavson, H. Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a. Tallinn, 1972, 109, 187.

³⁹ Vt. Hurt, J. Kõned ja kirjad. Tallinn, 1989, 59.

⁴⁰ Eesti Postimees, 1881, 25. märts.

advokaat; Otto Wilhelm Dannenberg, arst; August Doll, pastor; Wilhelm Eisenschmidt, pastor; Friedrich Enghoff, arst; Paul Falck, ametnik; August Julius Ferchmin, arst; Conrad Raymond Freifeldt, pastor; Gustav Reinhold Hirsch, arst; Oskar Hoffmann, kunstnik; Carl Hohlfeld, pedagoog; Jakob Hurt, pastor; Heinrich (Harry) Voldemar Amandus Jannsen, ajakirjanik; Christian Friedrich Janter, pastor; Konstantin Jürgensen, pastor; Hermann Jürgenson, advokaat; Jüri Jürisson, vaneminsener-mehaanik; Michael Jürmann, pastor; Ernst Carl Georg Jürvetson, farmatseut; Nikolai Karell, jurist; Philipp Karell, arst; Woldemar Kentmann, pastor; Johannes Kerg, pastor; Johann Koroll, farmatseut; Fedor Kossow, farmatseut; Johannes Kressmann, farmatseut; Friedrich Reinhold Kreuzwald, arst; Andreas Kurrikoff, pastor; Georg Köler, arst; Johann Köler, kunstnik; Johann Friedrich Cornelius Laaland, kirikutegelane; Otto Lane, farmatseut; Adam Linde, farmatseut; Aleksander Linde, farmatseut; Bernhard Linde, farmatseut; Jakob Lindenberg, preester; Martin Lipp, pastor; Adolph Luig, pedagoog; Christlieb Lundman, gümnaasiumiõpetaja; Johann Löwenberg, gümnaasiumiõpetaja; Karl Ludwig Maibach, kunstnik; Friedrich von Martens, diplomaat; Gotthilf Leonhard Masing, keeleteadlane; Peeter Mets, pedagoog ja tsensor; Johann Mielberg, matemaatik ja astronoom; Oskar Mildebrath, farmatseut; Theodor Mühlenthal, arst; Johann Jakob Frommhold Nocks, pedagoog; Paul Normann, pastor; Karl Eduard Pielberg, pastor; Julius Reika, farmatseut; Aleksander Rosenberg, veterinaariateadlane; Emil Woldemar Rosenberg, arstiteadlane; Carl Martin Paul Rosenthal, jurist; Ferdinand Heinrich Samuel Rosenthal, arst; Edmund Russow, botaanikateadlane; Friedrich Russow, insener⁴¹; Friedrich Nikolai Russow, museoloog; Adolf Wilhelm Marcellin Sachsendahl, arst; Marcus Salem, gümnaasiumiõpetaja; Johann Ernst Oswald Schmiedeberg, farmakoloog; J. Seestrand, laevainsener; Mihhail Suiguasar, preester; Karp Tiisik, preester; Frommhold Tomberg, ametnik; Cornelius Treffner, pedagoog; Gustav Bernhard Gottlob Treffner, jurist; Carl Treufeld, pastor; Mihkel Veske, keeleteadlane; Julius Burchard Wichmann, pedagoog; Constantin Willingen, pastor.⁴²

Muidugi ei olnud kõik nimetatud aktiivsed osalejad eesti kultuurielus. Viimaseid oli teadaolevalt umbes 40–50 (kui arvesse võtta näiteks juba kuulumist EKMS-i). Tähtsamaid, hästi tuntud eesti kultuuritegelasi oli vaid 10–12. Samas on toodud haritlaste nimekirjas neid, kellel oli tähendus baltisaksa või teiste rahvaste kultuuris või kes andsid oma panuse teadusse.

Juba osundatud Eesti Postimehe 1881. aasta 25. märtsi numbris on märgitud, et "umbes neljas osa tähendatud meestest (s. o. umbes 100-st kõrgharidusega eestlasest – V. S.) on theologid". See on kooskõlas ka siin esitatud kõrgharitlaste loeteluga: selleski on vähemalt 17 meest (23%), kes olid õppinud ülikoolis usuteadust, lisaks veel neli Vene vaimulike akadeemiate kasvandikku. Arste oli 11 ja farmatseute samuti 11. Oli ka üks arsti- ja üks rohuteadlane.

Enamik haritlastest (54, s. o. 72%) oli lõpetanud Tartu ülikooli. Peterburis oli hariduse saanud üheksa (sealhulgas kolm kunstnikku) ja Moskvast kolm haritlast. Leipzgis oli õppinud kolm, Strasbourgis üks ja Düsseldorfis üks haritlane. Nelja kõrgharitlase studiumikoht ei ole teada (nende hulgas on kolm tehnikaspetsialisti). Võrreldes 1850.–1860. aastatega oli eestlastel kõrghariduse omandamine muutunud isegi mõnevõrra Tartu-kesksmaks. Nii oli vaadeldud 28-st 1850.–1860. aastate kõrgharitlastest Tartu ülikoolis õppinud 19, s. o. 68%.⁴³

⁴¹ F. Russow tegutses veel 1872. ja 1873. aastal Peterburis Harkovi–Nikolajevi raudtee valitsuse direktorina (Eesti Postimehe lisaleht, 1872, 37; Postimees, 1898, 31. märts). Tema surma-aasta on praegu teadmata.

⁴² Kõnesolevat nimekirja oleks võimalik pikendada näiteks üliõpilaste isiklike materjalide läbitöötamisega Tartu ülikooli arhiivifondis (EAA, f. 402). Ent siinkohal on olnud eesmärk esitada eeskätt neid haritlasi, kes on seotud olnud eesti seltsidega või muus osas eesti kultuuri- ja hariduseluga ning kelle nimi esineb eesti teatmeteostes ja kultuuriloolises kirjanduses või omaaegses ajakirjanduses, s. o. neid, kellel on olnud kokkupuuteid eesti ühiskonnaga.

⁴³ Vt. lähemalt: Sirk, V. Eesti rahvusliku haritlaskonna, 82.

75 vaatluselust asus 1879. aastal Eestis 36, mujal elas 38 ja ühe asupaiga kohta ei ole kindlaid andmeid. Võõrsile asunutest oli suurem osa (36) Venemaal või selle ääremaal, vaid kahe asukohaks olid Strasbourg ja Düsseldorf.

Eeldusel, et Eesti Postimehe toimetajal oli enam-vähem paikapidav ülevaade tolleaegsest eesti kõrgharitlaskonnast, s. o. et kõrgharitlasi, vähemalt neid, keda kodumaal teati, oligi umbes 100, võib järeldada, et tolleaegsete eesti soost kõrgharitlaste enamik on siiski jätnud jälje eesti kultuuriellu või töösse oma erialal. On ju valdav osa neist tuntud teatmeteoste, uurimuste ja omaaegse perioodika kaudu.⁴⁴

Ei ole öeldud, et Eesti Postimehes arvati saja "suure kooli" lõpetanu hulka ka Tartu Veterinaaria Instituudis õppinud loomaarstid. Teatud mõõndustega võib neid tänapäeval siiski pidada kõrghariduse saanuteks. On ju nende hulgast tulnud teadlasigi, nagu eelmainitud W. Gutmann, K. Blumberg, C. Holtzmann, hiljem Johann Valdmann (1895. aastast instituudi mittekoosseisuline professor, aastail 1919–1922 Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna professor). Madis Treumann õppis Veterinaaria Instituudis 1876–1881 ja töötas Rakveres. 1891. aastal avaldas ta käsiraamatu "Loomade arstimise õpetus". Ta oli EKMS-i usaldusmees Rakveres ja rahvaluule kogumistöö korraldaja. Küllap oli eestlane ka instituudi assistent Christian Johanni, kes samuti kuulus EKMS-i.

Veterinaaria Instituudi üliõpilastele pühendatud teatmeteose põhjal võib umbkaudselt arvata, et 1870. aastatel astus Tartu Veterinaaria Instituuti ligi paarkümmend eestlast.⁴⁵ Seega võis kõrgharidusega eestlaste arv 1870. aastate lõpul mõnevõrra ületadagi saja piiri.

4. KÕRGHARITLASED 1880. AASTATEL, KÕRGHARITLASED EESTI KIRJAMEESTE SELTSIS

Võimukandjad ilmselt ei osanud arvata, et venestuspoliitika kohtab Läänemere kubermangude põlisrahvaste juures tugevat vastupanu. Eestlaste ja lätlaste rahvuslik liikumine oli arenenud siiski nii kaugele, et need rahvad ei allunud kiviõrd kultuurilisele venestamisele. Rahvuslikul intelligentsil oli juba kujunenud teatav rahvuspoliitiline tahe, soov jätkata oma kultuuri arendamist ka venestuse tingimustes. 1870. aastad, enam juba järgmine aastakümme, näitasid samuti selgesti, et eesti kujunevas kõrgharitlaskonnas oli tuumik, mis oli immuunne ka saksastumise suhtes. Sel aastakümnel jõudsid ülikooli mitmed noored, kelle osaks vanemas eas sai poliitiline võitlus Eesti iseseisvuse eest.

Gümnaasiumiõpilaste arvu kasv 1870. ja eriti 1880. aastatel ennustas, et eestlastel kujuneb tulevikus endise kõsterlik-koolmeisterliku talurahvaintelligentsi kõrvale tõeliselt kaasaegne mitmekülgne haritlaskond. 1870. aastal oli talurahvasisusest õpilasi Eesti poeglaste keskhariduskoolide õpilaste hulgas 85 (7,6%), 1878. aastal aga juba 161 (8,2%) ja 1888. aastal 409 (16,6%).⁴⁶ Keskkoolilõpetanute arvu suurenemine oli eelduseks ka eesti rahvusest kõrgharitlaste arvu jätkuvale kasvule.

⁴⁴ Kuulu järgi arvati 1880. aastate algul eesti päritoluga inimeste hulka paljud Tartu teadlased ja teised haritlased: ülikooli rektorid Ottomar Johann Friedrich Meykow ja Édouard von Wahl ning mitmed professorid (nende hulgas vennad Rosenbergid). Tartu gümnaasiumi õpetajatest olnud enam kui pooled eestlased, nagu Alexander Paulson, Carl Weiner, Eduard Grünwald, Gustav Blumberg, inspektor Cornelius Treffner jt. Eestlaseks peeti ka seminaridirektorit Friedrich Hollmanni, koolide inspektorit Theodor Gööcki, ajalehtoimetajat Emil Mattiesenit ja teisi (Eesti Postimees, 1882, 24. märts). Osalt võib ülaltooduga nõustuda, osalt on siin vihjatud vaid veresugulusele ja mõnel puhul on ehk laskutud alusetutesse liialdustessegi.

⁴⁵ Вальдман И., Неготин Я. Альбом имматрикулированных.

⁴⁶ Liim, A. Poeglaste keskhariduskoolide õpilaste seisuslik ja rahvuslik koosseis Eestis (1860. aastaist 1917. aastani). – Rmt.: Laul, E. (koost. ja toim.). Hariduse ja kooli ajaloost Eestis. Tallinn, 1979, 64.

1881. aasta 29. detsembril Baltimaade rahvaloenduse materjalid annavad ülevaate elanikkonna kirjaoskusest, haridust aga ei näita. Küll aga saab ettekujutuse elanikkonna jaotumusest keele (rahvuse) ja ameti järgi. Tähelepanu väärib rubriik "vaba vaimne töö" (*Freie geistige Arbeit*), mille alla olid paigutatud advokaadid, arstid, vaimulikud, õpetajad, kunstnikud, lauljad jt. Tallinnas oli "vaba vaimset tööd" tegevaid eestlasi 20 (12 meest ja 8 naist).⁴⁷ Sakslasi oli selles tööliigis 554 (neist 357 naist). Eesti haritlaste hulgas ei olnud ühtegi advokaati, ühtegi arhitekti ega vaimulikku. Oli aga üks eestlasest arst ja üks ajakirjanik. Õpetajaid-kasvatajaid loendati seevastu eestlaste hulgas 10 meest ja 8 naist.⁴⁸

Kõrgharidusega eestlasi võis leiduda ametnikegi hulgas, näiteks oli Tallinnas kaksteist eestlasest finantsametnikku ja viis eestlasest politseiametnikku.

Eestimaa kubermangu kihelkondades oli üks eestlasest vaimulik (saksa vaimulikke 47), eesti rahvusest arste ei olnud (küll aga tegutses 14 saksa arsti). Eesti rahvusest oli üks veterinaararst.⁴⁹

Tartus kuulus "vaba vaimse töö" tegijate hulka 14 eestlast (kõik mehed).⁵⁰ Kõigis Liivimaa linnades kokku (välja arvatud Riia) oli "vabal vaimsel tööil" eestlasi 26 (sealhulgas kolm naist). Liivimaa väikelinnades (ilma Riia ja Tartuta) oli selles kategoorias üheksa eesti meest ja kolm naist. Riias oli "vabal vaimsel tööil" vaid üks eestlane.⁵¹ Kõrgharitlaste arvu need andmed selgitada ei võimalda, kuid iseloomustavad tolaegseid hariduslik-sotsiaalseid vahekordi.

Kui 1870. aastatel Tartu ülikooli astunud EÜS-i liikmetest lõpetas kõrgkooli 1880. aastatel 21 haritlast, siis 1880. aastatel ülikooli astunud EÜS-i liikmetest said sel kümnendil kõrghariduse 14 üliõpilast. Seega omandas 1880. aastatel H. Lenderi biograafilise teatmeteose järgi kõrghariduse teadaolevalt 35 EÜS-i kuulunut.

Haritlaskonna juurdekasv oli muidugi palju suurem. Kasvas Riia Polütehnikumis käinud eestlaste arv. Agronoom E. Ehrlich kirjutas 1932. aastal, et asutamisest 1862. aastal kuni 1890. aastani oli Riia Polütehnikumis mitukümmend eestlast, kes astusid saksa ja vene korporatsioonidesse ja läksid eestlusele kaduma.⁵² 1870. aastate lõpuni võis Riia Polütehnikumi lõpetanud olla küll vaid mõni üksik eestlane.⁵³ 1880. aastatel kasvas Eestist pärit üliõpilaste arv Riias tunduvalt, ent ilmselt vähesed neist jõudsid diplomini.

Peterburi ülikoolis õppis matemaatikat Aleksander Bilow (1857–1910), kes avaldas 1884. aastal eesti keeles füüsikaõpiku. Samas ülikoolis õppis aastail 1884–1889 õigusteadust hilisem Vene I riigiduumaa saadik Karl Hellat. Agar osaleja rahvuslikes üritustes, eriti Eesti Aleksandrikooli komiteedes Aleksander Sõrd (Sõerd) õppis algul Tartus usuteadust, siis Peterburi ülikoolis õigusteadust, kuid ei lõpetanud.

⁴⁷ Jordan, P. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil II. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. I Band: Die Zählung in Reval. Lieferung I. Reval, 1883, 8–9.

⁴⁸ Samas, 10–11.

⁴⁹ Jordan, P. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil II. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. III Band: Die Zählung auf dem flachen Lande. Lieferung I. Reval, 1884, 528.

⁵⁰ Jung-Stilling, Fr. v., Anders, W. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. II Band. Die Zählung in der Städten: Schlock, Lemsal, Wolmar, Wenden, Walk, Dorpat, Werro, Pernau, Fellin und Arensburg. Lieferung I. Riga, 1883, 2–3. Ometi teatas Eesti Postimees veel kolm aastat hiljem, et dr. E. Jannsen "on Tartus praegu peaaegu ainus tohter, kes täiesti Eesti keelt oskab ja meie rahva elu tunneb" (Eesti Postimees, 1884, 12. sept.).

⁵¹ Jung-Stilling, Fr. v., Anders, W. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. I Band: Die Zählung in Riga und im rigaschen Patrimonialgebiet. Lieferung I. Riga, 1883, 8–9.

⁵² Vasar, J. (toim.). Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Seoses eesti üliõpilaskonna ajalooaga. Tartu, 1932, 145.

⁵³ Vt. Album Academicum des Polytechnicums zu Riga.

Seoses venestusega hakkas kujunema uus eesti haritlaste kihistus – eesti rahvusest haridusametnikud. Nende hulka kuulus näiteks eespool mainitud pedagoog, hiljem rahvakoolide inspektor Adolph Luig, Tartu ülikooli kasvandik. Rakverest preestri perekonnast pärit Aleksei Janson (1866–1941) lõpetas 1888 Peterburi ülikooli matemaatikuna.⁵⁴ Ta töötas samast aastast Tallinnas kreiskooli (linnakooli) inspektorina, 1891–1894 rahvakoolide inspektorina. A. Janson oli tuntud haridustegelane Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastail. Esimesi rahvakoolide inspektoreid (1887. aastast) oli ka Michael (Mihhail) Poska, kes oli õppinud Tartu ülikoolis vene keelt ja kirjandust.⁵⁵ Pärnu–Viljandi rahvakoolide inspektoriks määrati 1889. aastal Vitebski gümnaasiumi vanade keelte ülemõpetaja Andres Erikson, pärit Tõstamaalt Seli vallast. Kaks aastat varem oli ta lõpetanud Peterburi Ajaloo-Keeleteaduse Instituudi.⁵⁶

Peterburi Vaimulikus Akadeemias õppis 1883–1887 Nikolai Leisman, hilisem õigeusu kirikutegelane ja eesti seltsitegelane. Sama õppeasutuse oli 1883. aastal lõpetanud Jüri Truusmann (1856–1930), venestusajal tensor Tallinnas. 1881. aastal lõpetas Johannes Kappel (1855–1907) esimese eestlasena Peterburi konservatooriumi. August Weizenberg nimetati Peterburi Kunstide Akadeemia liikmeks 1885. aastal.

Alexander Mõttus (1859–1932) heideti katsete eest eesti üliõpilasi organiseerida Tartu ülikoolist välja ja ta lõpetas 1886. aastal Peterburi Ajaloo-Keeleteaduse Instituudi. Tartu ülikoolist läks Moskva ülikooli üle ka Vanemuise seltsi töös osalenud filoloogiaüliõpilane Eduard Kallas (Rudolf ja Oskar Kallase vend).

1880. aastatel Läänes õppinud eestlastest on tuntud eesti rahvuslik tegelane ja poliitiline pagulane Andres Dido (1855–1921), kes täiendas end Genfi ülikoolis sotsiaalteaduste alal, ja aastail 1878–1880 Viinis Friedrich Dittese pedagoogiumis õppinud Ado Grenzstein.⁵⁷

1880. aastate algul teravnesid Tartu ülikoolis eesti ja saksa üliõpilaste suhted kuni toore vägivalla tarvitamiseni. Kõrgintelligentsi jagunemine rahvuste järgi muutus järjest ilmsemaks. Kümnnendi teine pool oli eesti rahvusteaduste kujunemisel tähelepanuväärne. Seda tunnistas rahvalaule kogumistöö kõrgaja algus (J. Hurt, M. J. Eisen) ja eesti kirjandusloo vanima ajajärgu süvauurimise alustamine (V. Reiman). Et sellealane vaimne liikumine haaras teisigi haritlasi, eriti noori, näitab muu hulgas EÜS-i albumite ilmumahakkamine (1889. aastast). Ka on 1880. aastatel Tartu ülikooli lõpetanute hulgas juba rohkem eesti kirjandusele pühendunuid (J. Bergmann, F. Ederberg jt.).

Tartu ülikooli 1880. aastatel lõpetanud EÜS-i liikmetest on kultuuriloos tuntud veel arst Eugen Jannsen (1880), matemaatikaõpikute autor ja pastor Rudolf Gottfried Kallas (1883) ning EKMS-i agar tegelane Paul Undritz (1888).

EÜS-i mitteastunud eesti haritlastest, kes lõpetasid ülikooli 1880. aastatel, oli üks silmapaistvamaid Jaan Jõgever (1887), hilisem eesti keele professor Tartu ülikoolis.

Üliõpilasena osales Tartu rahvuslikes üritustes Wilhelm Beick (lõpet. 1880), samuti hilisem pastor ja piibli tõlkimises osalenu Georg Koik (1883). Seevastu taluperest pärit proviisor Carl Julius Gerban (1887) saksastus. Baltisaksa

⁵⁴ A. Janson õppis vene õppekeelega Tallinna Aleksandri gümnaasiumis (asut. 1872), mille lõpetanutel ei olnud keeleprobleemi Vene kõrgkoolidesse astumisel.

⁵⁵ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat, 837.

⁵⁶ Olevik, 1889, 21. aug. Anton Jürgenstein aga nimetas A. Eriksoni "Tartumaa meheks" ja leidis, et ta oli "üsnä sooja südamega eestlane", kes eestlust oma ameti tõttu siiski vaid õige ettevaatlikult võis ilmutada (Jürgenstein, A. Minu mälestused. Tartu, 1926, 149).

⁵⁷ Formaalselt võttes ei saa A. Grenzsteini pidada kõrgharitlaseks. Kuid haritlasfunktsiooni arvestades ei tahaks teda kui mõjuka ajalehe toimetajat, silmapaistvat publitsisti ja eesti keele arendajat kõrgharitlaskonda käsitledes siiski kõrvale jätta. Samast seisukohast lähtudes kuulub kõrgharitlaste hulka näiteks ka napi kooliharidusega Eduard Vilde, kes 1880. aastatel oli siiski veel noor kunstiliselt ja maailmavaateliselt kujunev aja- ja jutukirjanik.

kunstniktas paistis silma pedagoog, Tartu kõrgema tütarlastekooli direktor Alfred Grass (1862–1933, astus ülikooli 1881), kes oli samuti eesti soost.⁵⁸ Eesti päritoluga oli ka hilisem Hageri pastor Constantin Thomson (lõpetas ülikooli 1889).

Arhiivimaterjalide alusel selguvad veel mõnegi 1880. aastatel ülikooli lõpetanud ja EÜS-iga seotud üliõpilase nimed: Ernst Wühner lõpetas 1889. aastal õigusteaduse alal, Johann Ermas asus lõpetamise järel (1880) advokaadina tööle Peterburis, Emil Rosenthal (1883) tegutses sõjaväearstina Varssavi kubermangus. Wilfried Luig ja August Kuusik ülikooli ilmselt ei lõpetanud, kuid nad töötasid oma erialal: esimene gümnaasiumiõpetajana, teine politseivalitsuse sekretärina.⁵⁹ Seega ulatub 1880. aastatel ülikooli lõpetanud EÜS-i liikmete arv kokku umbes 40-ni.

Esimeste tehnikaspetsialistide hariduskäigust on vähe teada. 1880. aastal kirjutati, et "A. Allimann Londonist, kes Tallinnast päris, on praegu Londonis laevahitaja insheniör".⁶⁰ A. Allimann oli seotud Linda laevaseltsiga nagu ka J. Ermas.

Teatmeteoste, kirjanduse ja ajakirjanduse vahendusel on praegu andmeid vähemalt kahekümne kõrgharilase kohta, kes ei kuulunud EÜS-i, kuid lõpetasid kõrgkooli aastail 1880–1889. Arvesse tuleb ka vähemalt kümmekond veterinaararsti.

Et eesti kõrgharilasi oli 1880. aastate algul mitte vähem kui 100, võib praegu olemasolevatel andmetel eesti rahvusest ja eesti ühiskonnaga ühel või teisel viisil seotud kõrgharilaste arvuks sama kümnendi lõpul pidada vähemalt 170–180, tõenäoliselt aga mõnevõrra rohkemgi. Samas ei ole leida paljude kohta, kes õppisid Vene kõrgkoolides, jäid tööle siseriiki ja seega kodumaal tundmatuks, Eestist peaaegu mingisuguseid andmeid.

1883. aastal väideti Eesti Postimehes, et "juba sadade kaupa Eesti mehi on õpetlasteks saanud, see on universiteedist läbi käinud ... aga ometi on meil vähe õpetatud mehi". See kajastus ka EKMS-i tegevuses.⁶¹

Nimetatud seltsi asutamine oli oluline samm eesti intelligentsi kujunemisel. Kõrgharilasi (üliõpilased kaasa arvatud) oli teadaolevalt 1870. aastatel seltsis 12–14% ümber (tab. 5). Nende arv kasvas järjekindlalt. 1880. aastate lõpuks oli aga harilaste arv tunduvalt langenud, mis mõjutas ka seltsi sisulist tegevust.

EKMS-i aastaraamatutest (I–XVI) selguvad 53 seltsi liikmeks olnud üliõpilase nimed. Neist enamik käis Tartu ülikoolis. Peaaegu kõik EKMS-is osalenud Tartu ülikooli üliõpilased on olnud ühtlasi ka EÜS-i liikmed. Teada on üheksa Tartu Veterinaaria Instituudi üliõpilase nimed: Woldemar Mitt (ärkamisaja tegelase Mart Miti poeg), Carl Rass, Jakob Sachs, Madis Treumann, Johan Täeker, Andrei (Andres) Ollino, Karl Kirner, Hans Mielberg ja Peeter Raska. Selguvad ka mõned Peterburis õppinud eestlased, nagu J. Hanser (juura), Michelson, M. Sass ning eelpool mainitud A. Erikson (filoloogia), A. Bilow ja J. Truusmann.

Peterburis oli 1880. aastatel juba rühm eesti üliõpilasi, enamikus pärit Põhja-Eestist. Kujunes "sõprade koondis", mis kindlama organisatsiooni mõõtu veel välja ei andnud.⁶²

Kõrgharilaste alles üsna nõrka sidet talurahvaga iseloomustab see, et J. Hurda üleskutsele vanavara kogumiseks reageeriti võrdlemisi vähe. 1888. aastal Olevikus ilmunud J. Hurda aruannetes on vaid kaks nime: noor usuteadlane Villem Reiman Peterburist ja farmatseut G. Wolmerson Vladimirit.⁶³ 1889. aastal lisanudid neile pastorid F. Ederberg ja J. Kerg Saaremaalt ning farmatseut J. Wolmerson Kuramaalt.

⁵⁸ **Loodus, R.** Kunstielu Eesti linnades 19. sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust. Tallinn, 1993, 140, 169.

⁵⁹ EAA, f. 1767, n. 1, s. 282, l. 1–2. Selles lõigus nimetatud viis üliõpilast puuduvad H. Lenderi biograafilises teoses.

⁶⁰ Sakala, 1880, 15. märts.

⁶¹ Eesti Postimees, 1883, 16. veebr.

⁶² **Treiberg, P., Pärtelpoeg, V., Kuks, A.** Eesti üliõpilased Venemaal. – Rmt.: **Vasar, J.** (toim.). Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Seoses eesti üliõpilaskonna ajalooaga. Tartu, 1932, 124.

⁶³ Olevik, 1888, 15. aug.; 14. nov.

**Kõrgharitlased Eesti Kirjameeste Seltsis
(sulgudes protsent liikmeskonnast)***

Aastaraamatu aastakäigu number	Seltsi liikmete arv	Kõrgkooli lõpetanuid	Üliõpilasi	Kokku kõrgharitlasi
I 1873	83	7 (8,4)	4 (4,8)	11 (13,3)
III 1875	177	11 (6,2)	11 (6,2)	22 (12,4)
V 1877	210	18 (8,6)	11 (5,2)	29 (13,8)
VI 1878	307	22 (7,2)	22 (7,2)	44 (14,3)
VII 1879	384	28 (7,3)	25 (6,5)	53 (13,8)
VIII 1880	444	35 (7,9)	22 (5,0)	57 (12,8)
XI 1881	873	27 (3,1)	20 (2,3)	47 (5,4)
X 1882	1139	30 (2,6)	26 (2,3)	56 (4,9)
XIV 1886, XV 1887	259	15 (5,8)	3 (1,2)	18 (6,9)
XVI 1888	241	11 (4,6)	1 (0,4)	12 (5,0)
Kokku	4117	204 (5,0)	145 (3,5)	349 (8,5)

* Auliikmete hulgast on arvesse võetud vaid eesti kõrgharitlased, eestseisuse liikmete ja lihtliikmete hulgast kõik kõrgharitlased.

*

19. sajandi Euroopa intelligentsi ajalugu iseloomustab sidemete otsimine ja tugevdamine rahva eluga. Eesti intelligentsile tähendas see suundumus eelkõige osalemist rahvuslikus liikumises.

1850. aastad olid aeg, mil tegutsesid üksikud eesti haritlased. Eesti kõrgharitlaskonna kujunemise ajajärk algas õieti alles selle kümnendi lõpust, selgemalt 1860. aastatest, mil tekkisid püsivamad haritlasgrupid ja kümnendi lõpul liitus valgustustegevusega juba teatav organisatsiooniline tegevus.

1870.–1880. aastail kasvas kõrgharitlaskond senisest kiiremini. Oluline joon oli intelligentsi tegutsemine mitmesugustes rahvuslikes, sealhulgas esimestes haritlaste seltsides (EKMS, EÜS).

1884. aastal kirjutati Eesti Postimehes, et "eesti haritlased ostavad küll saksa ja vene, kuid mitte eesti raamatuid".⁶⁴ Viis aastat hiljem märkis O. Kallas EÜS-i kroonikas: "Soovitaw oleks..., et seltsi liikmed ka paremaid Eesti keelseid raamatuid loeksiwad... sest just Eesti keele tundmine on meie seas tänini väga wae-waline."⁶⁵ Mõisteti, et haritlased peavad olema nii eesti kultuuri loojad kui ka tarbijad. Piiri tõmbamine eesti või baltisaksa haritlase, eesti või baltisaksa üliõpilase vahel oli veel nüüdki – nii nagu eelnevatelgi kümnenditel – sageli õige raske. Tähtis oli siiski see, et järjest tuli juurde kõrgharitlasi, kes tundsid end eesti rahva liikmetena ja keda rahvasi pidas enda hulka kuuluvaks. Haritlase tegevus, tema ühiskondlik funktsioon hakkas üha selgemini näitama, kes kuulus rahvusliku intelligentsi hulka. Ühinemismõte, mis 1870. aastatel üliõpilaskonnas nõrgalt, kuid järelejätmatult hõõgus, andis samuti tunnistust eesti kõrgharitlaskonna kui oma huvisid ja eesmärke tunnetava kihi kujunemisest. 1880. aastatel sai juba alguse kultuurilist, hiljem ka rahvuspoliitilist tähtsust omav eesti üliõpilaskond.

⁶⁴ Eesti Postimees, 1884, 1. aug.

⁶⁵ EAA, f. 1767, n. 1, s. 94, l. 133.

Enamasti õppisid kõrgharidust taotlevad eesti noored Tartu kõrgkoolides. Samas suurenes huvi Riia Polütehnikumi vastu. Vene keele oskuse levimine koolinoorsoo hulgas avas paljudele tee Vene kõrgkoolidesse. Läänemaadesse õppima siirdumist piirasid majanduslikud olud ja see, et Vene riigis nõuti välismaal õppinutelt (näiteks arstidelt) töötamisloa saamiseks eksamite ja katsete sooritamist.

Eesti soost teadlased tegutsesid saksa, mõni ka vene miljöös. Eesti intelligentide hulka võib neid vaid tinglikult arvata. Rahvuslikus liikumises ja kultuuritöös osalenuid (M. Veske, K. Blumberg) võib pidada rahvusliku teadlaskonna varajasteks esindajateks.

Eesti kõrgharitlaste täpset arvu kõnesoleval ajajärgul ei saa praegu veel kindlaks määrata. Pigem saab kõnelda kõrgharitlaste miinimumarvust, millesse kuulunud on enamuses nimeliselt teada kui eesti kultuurielus osalenud või oma erialal silmapaistnud inimesed.

Kultuuriloo olulisi jooni on, et 1870.–1880. aastatel jääb varasemate kümnenditega võrreldes mõnevõrra enam kõrgharitlasi tööle kodumaale, kus kujunev rahvuslik kõrgintelligents hakkab järk-järgult iseseisvuma ja seltside kaudu seotuma rahvusliku haritlaskonna keskkihtide ning koolmeistritega.

SOME FEATURES OF THE FORMATION OF THE ESTONIAN INTELLIGENTSIA IN THE 1870s AND '80s

Väino SIRK

A typical feature of the 19th-century history of intelligentsia in Europe is the seeking for and strengthening of ties with the life of the people. For educated Estonians, this meant above all participation in the national awakening, the birth of the nation, that began in the 1860s.

Only a few educated Estonians – F. R. Faehlmann and F. R. Kreutzwald, to name some – were active in this country in the 1840s and '50s. In the conditions of the domination of the Baltic-German intelligentsia, a big part of the Estonians with a higher education left their native country. They settled mostly in the Russian capital of St. Petersburg, which offered wider opportunities for work. In the early 1860s a group of nationally active educated Estonians formed in St. Petersburg, which became known as the St. Petersburg Patriots.

Tartu became the centre of the Estonian national movement and cultural life in the 1860s. The number of students of Estonian origin at Tartu University (founded in 1632) began to grow gradually. It has not been possible as yet to establish the exact number of Estonian students at the university. In the last century, the data pertaining to the students' nationality was not recorded. Many students of Estonian descent regarded themselves not as Estonians but as Germans.

In 1870 a small group of patriotically minded Estonian students emerged at Tartu University. In 1883 the group developed into the Estonian Students Society, an association of great cultural and national political significance counterbalancing the Baltic-German students' organizations. At least 134 students took part in its work in the 1870s and '80s. For the most part they came from southern Estonia and studied theology and medicine. Gradually more and more highly educated Estonians now settled and started work in Tartu and national academic life began to evolve in the city.

Educated Estonians joined also the first musical and farmers' societies that had sprung up in the 1860s and '70s. The Society of Estonian Literati, a nationwide organization for literary and educational activities active in Tartu in 1872–93, counted among its members numerous schoolteachers. In the 1870s and early '80s, when the society was presided over by the folklorist and linguist J. Hurt, people with a higher education together with students formed between 12 and 14 per cent of the society's members. The number of intellectuals among the membership dropped significantly later in the 1880s.

The article presents an analysis of data on 75 Estonians with a higher education who lived and worked at the end of the 1870s (in 1879). Some 40 to 50 of them played an active role in the country's cultural life, but only about a dozen, among them the doctor and writer, the compiler of the national epic *Kalevipoeg* F. R. Kreutzwald, the sculptor A. Adamson, the painter J. Kõler and the linguist M. Veske, achieved eminence in their field. Among this group of 75 were those who had won a place in the cultural life of the Baltic Germans or other peoples, such as the Russian diplomat F. von Martens. About one quarter of the above-mentioned intellectuals had studied theology. The overwhelming majority of the educated people in question – 54, or 72 per cent – were graduates of Tartu University; nine had studied in St. Petersburg and three, in Moscow and Leipzig each. A little less than half of the group of 75, 36 persons, had made their home in Estonia.

The total number of educated people of Estonian descent in the early 1880s has been estimated at about 100. With veterinary surgeons educated at the Tartu Veterinary Institute (founded in 1848) included, the actual figure may have been somewhat bigger.

Tartu University remained the principal nursery of Estonia's spiritual elite also in the 1880s, although the number of Estonians who acquired a technical, commercial or agricultural education at the Riga Polytechnical College (founded in 1862) began to grow. Estonian students in St. Petersburg had by the 1880s formed a close circle which later evolved into the St. Petersburg Society of Estonian Students.

Scientists and scholars of Estonian origin mostly worked in a German or a Russian environment. The few who took part in the national movement and cultural life, such as M. Veske and K. Blumberg, may be regarded as the pioneers of national scholarship.

According to available data, people of Estonian descent who had a higher education and were in one or another way linked to the Estonian society must have numbered at least 170–180, probably even a little more, in the late 1880s. Next to no information is available in Estonia about the many people who studied at Russian higher educational institutions and pursued their careers in Russia.

A significant feature of the cultural history is that, compared to the earlier times, in the 1870s and '80s more highly educated Estonians remained to take up work in their native country where the emerging national intelligentsia and the Estonian body of students began to gain independence gradually and forge through a variety of societies contacts with the medium-level body of educated people and village schoolteachers.

Because of the intensifying policy of Russification of the czarist government, the conditions of study and work of the highly educated Estonians underwent a radical change in the 1890s and this period needs separate treatment.

О ФОРМИРОВАНИИ ЭСТОНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В 1870–1880-е ГОДЫ

Вяйно СИРК

Эстонская интеллигенция, еще весьма малочисленная в середине XIX в., взяла на себя образовательно-просветительскую миссию уже в 1850–1860-е годы. В 1860-е годы и более активно в следующее десятилетие она принимала участие в создании и организации деятельности первых эстонских музыкальных, земледельческих и других обществ. Так, из членов действовавшего в Тарту Общества эстонских литераторов (1872–1893) в среднем 9% составляли представители интеллигенции и студенчества.

В Тартуском университете постепенно увеличивалось число эстонских студентов. В 1870 г. в городе возникло небольшое содружество национально настроенных студентов, из которого в 1883 г. сформировалось Эстонское студенческое общество. За рассматриваемые десятилетия в их работе принимали участие по меньшей мере 134 студента. Их деятельность была направлена на развитие эстонской культуры и на сдерживание онемечивания. Тарту стал центром зарождающейся национальной академической жизни.

В 1880-е годы эстонская молодежь, обучавшаяся в Петербурге, тоже объединилась в свое содружество, из которого позднее выросло Петербургское общество эстонских студентов.

В статье представлены данные о 75 эстонцах – представителях интеллигенции конца 1870-х годов, в том числе о 40–50 деятелях культуры Эстонии (о писателе Ф. Р. Крейцвальде, живописце И. Кёлере, поэте и языкеводе М. Веске).

За рассматриваемые десятилетия круг интеллигенции постоянно расширялся. По имеющимся данным, если в начале 1880-х годов насчитывалось приблизительно 100 получивших высшее образование эстонцев, то к концу 1880-х годов их было уже по меньшей мере 170–180. Среди них были представители научной, творческой, художественной интеллигенции, по-разному связанных с общественной жизнью Эстонии.

Эстонская интеллигенция и студенчество постепенно обретали самостоятельность и через деятельность разнообразных обществ налаживали контакты со своими сельскими коллегами, в частности с учителями.

В связи с политикой русификации, интенсивно проводимой царским правительством начиная с 1890-х годов, в развитии эстонской интеллигенции наступил новый этап.